

ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКА ДИЈАЛЕКАТСКА ЗОНА

Границе

§ 104. Ова зона обухвата територију на југоистоку од југоисточне границе косовско-ресавског дијалекта (§ 91), па до границе Македоније и Бугарске. Уп. и § 5—6 и 124. Осим тога и у севернијим крајевима, пре свега у долини Велике Мораве, Шумадији и околини Београда, има знатан број места насељених у XVIII—XIX в. призренско-тимочким становништвом које још није (или није у потпуности) напустило свој дијалекат.

Основне специфичне особине

§ 105. Говорима призренско-тимочке зоне припада сасвим посебно место у оквиру штокавског наречја. Они се оштро издвајају двема значајним групама особина: извесним бројем архаизама и, нарочито, низом иновација које иначе нису обичне у српскохрватским говорима. У архаизме спадају: чување посебне фонеме за полугласник и неизмењено *д* и *-л*, одн. њихове замене делимично или потпуно различите од онога што је нормално у штокавским говорима. Од иновација најкарактеристичније су: губитак квантитативних разлика (нестанак опозиције дугих према кратким слововима), претварање синтетичке деклинације у аналитичку, аналитичка компарација место синтетичке, губитак инфинитива и употреба удвојених облика личних заменица.

§ 106. На месту старих словенских полугласника *з* и *ь*, а такође и новијег полугласника развијеног у групи *консонант + сонант* у финалном положају, изговара се овде посебна фонема која по правилу има гласовну вредност нелабијализованог вокала, најчешће средње висине, обично средњег или задњег реда.¹ У нашој

¹ Систем вокалских фонема у говорима ове зоне изгледа, дакле, овако:

у	ь	и
о	а	е

научној литератури овај се глас бележи знаком *ь* (по традицији српске средњовековне писмености):

дъж (= дажд), *зъла* (= заова), *лъже*, *усъне* (= усахне), *пейѣк*, *одѣѣле* (примери са старијим *ь*), —

дън, *пъс*, *ѣма*, *нашъл* (= нашао), *кошъл*, *удовъц*, *једън*, *дънъс* (примери с изворним *ь*), —

мрѣвъ, *исѣресъл*, *бъсм*, *бѣвъ*, *вѣѣвр* (полугласник новијег постања).

Нијанса овог гласа је врло променљива, тако да се он по изговору и вокалској боји често приближава другим вокалима, обично вокалу *а*, али такође и вокалу *е*, а ређе вокалима *о* или *у*:

съ^ав, *дъ^аскá*, *излъ^аíá*, *опъ^анчáр*, — *дѣ^еске*, *лъ^ежу*, *опъ^енци*, — *бсъ^ом*, *замá^окне*, — *сѣдъ^ум*.

Ова је тенденција нарочито изразита код ненаглашених полугласника чија је артикулација уопште мање прецизна. У таквој позицији јавља се и изговор потпуно изједначен с изговором појединих других вокала: *усанула*, *побѣѣл*, — *ѣѣј кóш*, — *попрѣка*, — *осумнáјс*. Овакви случајеви по правилу су факултативни и обично не значе истирање фонематске разлике између *ь* и других вокала. Њиховој појави доприноси често и асимилација према суседним консонантима, палаталним (за *ь > е*) одн. лабијалним и, нарочито, веларним (за *ь > о, у*).

Глас *ь* јавља се и у речима страног, обично турског порекла (најчешће на месту турског полугласника *ı*): *бакърно*, *јасѣѣк*, *кадър*, *пашалък*.

§ 107. На североистоку ове зоне, у тимочком поддијалекту тимочко-лужничког дијалекта, чува се неизмењено вокално *л*: *влк*, *јáблка*, *плн*, *слзá*. Јужно одатле, у лужничком поддијалекту истог дијалекта, налазимо *лъ* поред ређег *л* (*слънце||сáнце*), а у сврљишко-заплањском дијалекту доминира *лъ*. Али и у лужничким и сврљишко-заплањским говорима у суседству лабијалних сугласника обично је *у*: *буá*, *вук*, *музѣм*, *пúни*. Међутим, у призренско-јужноморавском дијалекту основни рефлекс је *у*, а у неколико примера, углавном иза дентала *д* или *с*, јавља се *лу*: *длуí*, *слúза*, *слúнце*. На тај начин ни у једном говору ове дијалекатске зоне не налазимо доследно *у* као рефлекс *л*.

§ 108. У већем делу говора ове зоне сачувано је неизмењено *-л* на крају слога одн. речи: *бел*, *кошъл*, *знал*, *променѣл*. У југозападном делу области призренско-јужноморавског дијалекта (тј. у већини говора овога типа на територији Косова) место *-л* имамо *-(j)а*: *бѣја*, *дѣја*, *ѣѣјаци*, *бија*, *викаја* (*ј* у *-аја* свакако је аналошким путем пренесено из облика где се развило гласовно иза *е* или *и*).

У једнини м. р. радног придева *-ја* је механизовано и раширено миграцијама по свим говорима јужноморавског дијалекта.

§ 109. У говорима ове зоне истрвене су све квантитативне опозиције (нема разлике између дугих и кратких гласова), а такође изостају и квалитативне (интонационе) опозиције (силазни : узлазни акценти). Има, дакле, само један акценат, експираторичан по карактеру, без обавезних квантитативних или тонских обележја, чији изговор може варирати трајањем и тоном само у зависности од реченичке интонације. Пошто новоштокавско акценатско преносење по правилу није извршено (упор. ипак § 121), место акцента је слободно: *зла́шо*², *коле́но*, *јуна́к*, *прође́* или *пројде́* 2. и 3. л. јд. аор.

Фонолошки значај специфичности призренско-тимочког система акцентуације ванредно је висок. Упоређен са системима осталих српскохрватских говора, где је број вокала удвостручен квантитетским разликама (дуги и кратки вокал су две различите дистинктивне јединице), а обично и још више повећан интонационим опозицијама, призренско-тимочки систем одликује се битним смањенjem броја дистинктивних јединица у вокализму. Тако нпр. призренско-тимочком *a* одговарају четири вокала у новоштокавским говорима: *â*, *á*, *ǎ* и *à*.

§ 110. И систем деклинације у овим говорима умногом је упрошћен. Насупрот шест падежа (сем вокатива) у највећем делу наших говора, овде стоје обично само два облика, номинатив и „општи падеж“ (*casus generalis*), који врши службу свих зависних падежа. Кад обележава функцију објекта или партитивног генитива, он је без предлога (*нашија овиу*, *ча́ша ракију*), иначе је увек праћен предлозима. Место инструментала употребљава се с (*с*) + општи падеж (*послужи сьс вино́*), место датива *на* + исти облик (*казала на ца́рску ћерку*), а иста конструкција служи и за посесивно значење (*кућа на моје́а бра́ћа*), што показује да се пре упрошћавања деклинацијског система ово значење обележавало дативом, а не генитивом. Што се тиче облика општег падежа, он продужује стари облик акузатива, тако да су предлошке конструкције с осталим падежима у ствари замењене везама истих предлога с акузативом (*од једну́ сестру*, *без децу́*, *при мајсџора*). Суштина основне промене је у томе што су зависне падежне конструкције, с предлозима или без њих, по правилу замењене везама предлога с *увек* истим обликом општег падежа. Насупрот различитим падежним формама које су у себи носиле синтетизовано и значење саме именице и значење специфичног падежног односа, овде је ово друго

² Акценатски знак на примерима из ове дијалекатске зоне означава акценат какав је описан у § 109, а никако штокавски дуги узлазни акценат.

значење издвојено и пренето искључиво на предлог. Пошто су облици номинатива и акузатива у многим случајевима од старине идентични, општи падеж се облички разликује од номинатива само у једнини именица м. р. на консонант које значе жива бића (*зеи́ : зеи́а*) и именица ж. и м. р. на *-а* (*ба́ба : ба́бу*, *па́ша : па́шу*). Код осталих именица мушког рода и у целом средњем роду једнакост акуз. = ном. наслеђена је из прасловенског. Исто важи за ж. и ср. род у множини, док су у множини м. р. оба облика у овим говорима накнадно изједначена.

Изван покрета једначења остао је облик вокатива (у једнини именица м. и ж. рода), што је и природно пошто вокатив није зависни падеж. Међутим, често чување посебног облика за датив код именица које значе жива бића представља одступање од општег система³ (код личних заменица се на целој територији ове зоне чувају многобројни посебни облици за датив).

§ 111. И у поређењу придева спроведен је аналитички принцип. Компаративи с наставцима замењени су везама *по* + позитив: *по́стиар* (старији), *по́незјодно* (незгодније). Функцију суперлатива врши веза *нај* + позитив: *најдобру*, *наји́ежск*. Овакав принцип компарације омогућује да се у извесним случајевима пореде и именице и глаголи: *по́ ајдук* (= већи хајдук), *нај знају* (= знају најбоље).

§ 112. У систему конјугације аналитички принцип је остварен само утолико што је инфинитив по правилу ишчезао из говора, замењен везом *да* + презент или чак самим обликом презента без *да*: *он не сме́ нава́ли*, *мо́ју ли ува́иим* поред *не сме́ да . . .*, *мо́ју ли да . . .* итд. Исте промене захватиле су и образовање футура. Њима се придружило још неуопштено продирање механизованог *ће* у облике 1. и 2. л. јд. и мн.: а) *оно́ ће да пои́не*, — *ћу ре́кнем*; б) *ће да причам*, — *куде́ ће идеш*, *ће по́мремо*, *ће ости́арише*.

§ 113. Поред пуних и енклитичних облика личних заменица, у говорима ове зоне употребљавају се и комбиновани, тзв. удвојени облици: *мене ме боли́*, *на му се њему́ пожáли*. Ове комбинације употребљавају се свуда тамо где би се према књижевном језику очекивао пун облик, изузев у комбинацији с предлозима где остаје неудвојен пун облик: *за мене́*, *сьс ње́а* (као и у скоро свим другим екавским говорима, и овде је непозната употреба краћих облика уз предлоге у синтагмама типа *преда ме*, *за њ*).

³ На овај начин многе именице имају ипак по четири посебна падежна облика у једнини (ном., општи падеж, дат., вок.). Овакво чување датива најраспрострањеније је у призренско-јужноморавском дијалекту.

§ 114. Замена *ѣ* је чисто екавска: *несѣм, бабе дат., сѣарѣја* (окамењени компаратив) итд.

За вокализам је карактеристичан јак утицај експираторичног акцента који чини да се ненаглашени самогласници изговарају непрецизније и редукују се делимично или потпуно: *св^они, ср^амош^а, к^кѣв, с^сѣру, к^ош^уља, — зајдно, сѣб^а Николу, ѿш^вила, р^ѣију, пр^азише* (појава је нарочито честа у суседству *р* које онда постаје слоговно). Упор. и елизије као *д-идеѣ, да-с-убијем*. Неакцентовани вокали подложни су асимилацији према суседним консонантима, палаталним (*изјеи^ниле, бад^нек*) или лабијалним одн. веларним (*до-вал = давао, куриш^о*), а осим тога и доста јаком отварању (*изва^оду, лес^ица, удави^аца, палави^ана* — појава је најчешћа код *о* у слоговима испред акцентованог). Из постојеће литературе не разабера се увек које су од ових промена и у којим примерима фонологисане (тј. да ли је ишчезао напоредни изговор с првобитним вокалом). Отуда нпр. за многе говоре остаје нејасно да ли су у њима *ѣ* и *а* изван акцента две фонеме или једна.

§ 115. Спирант *х* не постоји у гласовном систему ових говора а артикулација сонаната *ј* (= *ѣ*) и *в* је ослабљена, тако да они често испадају: *своу, сеал, еде* (= једе), *сѣбри* (< *сѣвори*), *осѣаи, ропсѣо*.

Ново јотовање спроведено је код дентала *ш*, *д*, *н* и *л*, али у већини говора не и код лабијала: *браћа* (понегде *брајћа*), *љуђе, сирење, еље* (= јеле), — *ѣробје, здравје*. У групи *зј* често налазимо метатезу: *лојзе, ѣројзе*.

У већини говора јавља се у низу положаја сугласник *з* место *з*. То бива најчешће на почетку речи, и то нпр. у вези са *в* или *р* (*свѣзда, насрем*), затим кад је следећи консонант у речи *д* (*садњи, сѣдам*) итд.

Финалне групе *-сѣ, -зд, -шѣ* и *-жд* упрошћене су свуда у *-с, -з, -ш* и *-ж* (*пос, ѣроз, веш, дѣж*).

§ 116. У области именичких облика карактеристични су наставак *-е* у вокативу именица ж. р. на *-ка* (*Сѣојанке*), изједначење облика општег падежа множине именица м. р. са номинативом (*донѣл вѣнци на младѣнци*) и прелажење именица ж. р. на консонант у мушки род (*п^амеѣ вѣлики, овѣј крв*). За деривацију су значајни шира употреба у неким случајевима наставака с елементом *к* (*чашка, дем. воденичка, а не -ичица, момч^к; уп. и -иче у коѣличе, ѣорбиче* и сл.), затим суфикс *-иња* (*убавиња*) и одсуство суфикса *-ад*.

Личне заменице у дативу имају *мене, ѣебе, себе* (или са редукцијом *мен, ѣеб, себ*, — обе варијанте и у акузативу), а у дат. мн.

1. и 2. л. долазе енклитике *ни* и *ви* (слични облици и у акуз., в. § 120). Енклитика *и(х)* проширена је у *ѣи* (према *ѣа*). Исто *ѣ* продрло је у већини говора и у енклитику ак. јд. ж. р. *ѣу* (поред *(ј)у, еу*). Сви ови облици на већем делу призренско-тимочке територије често служе и за датив: *умрѣл ју м^уж, нишиа ву неје, колко ће ѣу даи*.

Уз многе облике показних заменица ванредно су честе партикуле, обично *-ј* или *-(ј)а*: *овѣј лице, ѣија човек, ѣоа*. Присвојна заменица 3. л. ж. р. обично је *њѣн, ѣјна, ѣјно*.

У заменичко-придевској деклинацији наставци тврдих основа с елементом *о* преотели су доста терана наставцима меких основа са *е*: *нашо деѣе, сад^ноѣа*.

§ 117. Имперфект и аорист овде се веома живо употребљавају; њихов наставак у 1. л. мн. у већини говора ове зоне је *-(х)мо*. У имперфекту је веома раширен суфикс *-е-*: *ѣдеше, нѣсеу* (= носѣаху). 2. л. мн. императива има скоро свуда наставак *-ѣше* на месту обичног штокавског *-ѣше*: *ѣребѣше, носѣше*. У трпном придеву глаг. VII врсте аналогѣја је уклонила трагове јотовања (*к^упен, заѣрадено*), а прилог времена садашњег има *-(ј)ѣи*: *ѣра(ј)ѣи, се-деѣи* и сл.

Глаголи на *-ујем* имају аналошко *-у-* и у инфинитивној основи: *ајдукувал*. У већем делу говора ове групе налазимо продуктивну формацију итеративних глагола с променом коренског *е* у *и*: *ѣри-бам, исѣрѣса*.

§ 118. У именица м. и ср. р. употреба облика на *-а* проширила се на све бројеве: *десеѣ јарца, неѣ сеа*. У већини говора ове зоне у м. р. се употребљавају напоредо и облици на *-и* (*два нѣжи*), што је дало повода да се у многим говорима, углавном у већем делу тимочко-лужничког и сврљишко-заплањског дијалекта, јаве паралелни облици са *-и* и у ср. р.: *две раи, седем деѣѣи*.

Тамо где се употребљава дативни облик, он је врло обичан и у посесивном значењу: *кућа мојему браѣу*.

Уз компаративне конструкције са *како* и *колко* личне заменице стоје у акузативу: *колко ѣебе је висѣк*.

О низу других синтаксичких особина в. § 93, 95 и 99.

Лексика говора ове зоне одликује се веома знатним бројем позајмица из турског.

Дијалекаѣски ѣипови у призренско-ѣимочкој зони

§ 119. Као што је природно на тако широком земљишту, између говора ове зоне постоје врло знатне разлике, неки пут чак и веће од оних које деле нпр. косовско-ресавски дијалекат од

зетско-сјеничког. То нам даје право да ову област поделимо на најмање два дијалекта. Често се, додуше, у науци говори о „призренско-тимочком дијалекту“ као целини, али тај израз треба схватити релативно. Велика заједничка одступања свих говора ове зоне од онога што је обично у свим осталим нашим дијалектима потискују у други план унутрашње разлике у њој и тако стварају привид њеног јединства.

§ 120. Западне и југозападне делове ове зоне, углавном јужноморавску долину и све што је западно од ње, захвата призренско-јужноморавски дијалекат. Његову источну међу чини линија која иде од бугарске границе јужно од Босиљграда ка северозападу до Криве Феје изнад Врањске Бање, затим ка северу дуж висова изнад саме долине Јужне Мораве, сече Нишаву источно од Ниша и наставља до планине Озрена код Соко Бање, где скреће ка североистоку да би код Тупижнице избила на границу косовско-ресавског дијалекта. Насупрот призренско-јужноморавском стоји тимочко-лужнички дијалекат, који се говори у већем делу слива горњег тока Тимока, у сливу горњег тока Нишаве и у планинском крају дуж бугарске границе све до предела јужно од Босиљграда.

Од разлика између ова два дијалекта већ смо истакли оне у погледу *д* и *-л* и познавања облика датива. Даље треба поменути, као призренско-јужноморавске иновације, облике *њум(а)* у ак. (= општем падежу) јд. л. заменице ж. р. (постало наслоним на дат.-инстр. мн. *њим(а)* и друге облике на *-има* по обрасцу *със њѣ* : *със њѣма* = *със њѣ* : *със њѣма*), наставке *-еју* и *-ију* (често фонетским путем > *-еу*, *-иу* > *-ев*, *-ив*) у 3. л. мн. презента (*узнеју*, *радив*) и генерализацију елемента *-ше-* у свим лицима имперфекта, уз делимично преношење наставака за презент (1. јд. *идешем*, 1. мн. *идешемо*, 3. мн. *идешеу*). У целој јужноморавској долини забележен је и отворенији изговор наглашеног *е* и *о*: *мѣ^асо*, *дѣ^асѣа*. Међу тимочко-лужничке иновације спадају отврдњавање старог *ћ* и *ћ* у *ч* и *џ* (*ноч*, *меџа*; у призренско-јужноморавском је по правилу *ћ* и *ћ*, понекад, особито у јужнијим крајевима, са слабијом фрикацијом, дакле *ћ^к* или *ћ^џ*, *ћ^т* или *ћ^џ*), јака палатализација *к* и *т* испред палаталних вокала и иза меких сугласника, која иде све до стварања новог *ћ* и *ћ* (*к^чиша*, *но^те*, *т^чуше*, *др^чући*, *девојк^ча*, *Смиљ^чћа*) и имперфекатска образовања с проширењем *-о-* под утицајем аориста (1. јд. *иребѣо*, 1. мн. *носѣомо*, 2. мн. *и^раосѣе*). За структуру самог говора најзначајнија је, међутим, постпозитивна употреба показних заменица у тимочко-лужничком: *човекѣи*, *човекѣв*, *човекѣн*, — *женѣиѣа*, *женѣава*, *женѣана*, — *дејѣиѣо*, *дејѣево*, *дејѣено*, — *њѣвуѣиу*, мн. *коњѣиѣи*, *овѣјене*, *крѣвиѣјиѣи*, *липѣаноѣиѣоѣа*, *чиѣјава*, *наѣмено село*. У овако употребљеним заменицама демонстративно значење често се осећа слабије

него нијанса *одређености* (чланско значење), због чега низ аутора назива ове облике чланом. То није сасвим оправдано јер је демонстративни моменат — супротстављање *овоѣа* (= ближег) објекта *ономе* (= даљем) итд. — још увек присутан, што показује и сама чињеница да постоје *ѣри* оваква елемента (*-ѣ-*, *-в-* и *-н-*). — Тимочко-лужнички дијалекат одликује се, даље, и низом архаизама: чувањем *-јд-* у *п^ојдем* итд., старијег наставка *-ове* м. *-ови* (*сѣинове*), а такође и *-е* и *-је* у неколико група именица м. р. (*друѣарѣ*, *ѣосје* [= гости], *К^њажевѣчање*), затим старијих енклитика *ни* и *ви* у ак. мн. итд. У овим случајевима призренско-јужноморавски има углавном новије стање: *п^оћем* (и контаминирано *п^ојћем*), *сѣиновѣ* и сл., у ак. мн. чешће аналошки енклитични облици *не* и *ве*.

§ 121. Док је тимочко-лужнички дијалекат на целом пространству свог земљишта прилично уједначен, призренско-јужноморавски показује знатне разлике између говорних типова. У околини Врања и јужно одатле налазимо повлачење акцента с последњег слога (*в^ода*, *сѣло*; иако су односи у многим измењени аналогичном, изгледа да је првобитно преношен само " с отворене ултима), стари наставак *-у* у 1. јд. презента (*у^ду*, *ја ћу ка^жу*, *ја ѣ^рчу*), а такође и особине унете из Македоније као чешћи изговор *ѣ* и *ћ^к*, затим *-на-* у инфинитивној основи глагола III врсте (*вик^нали*, *осѣ^нанѣ* = остадох) и *-ле* у сва три рода множине радног придева (*Т^урѣи узѣмале*).

Превлачење акцента у типу *в^ода*, *сѣло* обично је и у југозападном углу територије овог дијалекта, у његовим говорима на Косову и у Метохији. Овде, међутим, изостаје низ црта иначе карактеристичних за призренско-тимочку дијалекатску зону: ново јотоваше извршено је и код лабијала (*ѣр^об^ле*), у 1. л. мн. аориста и имперфекта јавља се *-смо* (а не *-[х]мо*), у 2. л. мн. императива *-ѣше* (а не *-ѣше*), нема императива типа *оѣриѣам* ни бројних конструкција типа *два ножи* итд. У ђаковачком крају има особина сличних пећкима: изговор *ч* = *ћ*, *џ* = *ћ*, меко *ш^ч* и *ж^ч*, *л^ч* испред *е* и *и*, *љ* > *л^ч*, *њ* > *н^ч* < *н*, *о* > *а* врло често у слоговима испред акцента. У осталом и ту има македонског утицаја (*-ле*, *-на-*, *миѣ*, *виѣ* [= ми, ви]). Тај је утицај још интензивнији у Сретечкој жупи (источно од Призрена): акценат тростложних и вишесложних речи редовно је на трећем слогу од краја (*исѣ^чем*, *исѣ^чемо*), *ѣ* > *о*, *ѣ* > *е* и *ѣ* > *а* у наставцима (*пѣ^чо^к*, *ко^чнеџ*, *у^ч вода*) итд. У планинској жупи Призренској гори јужно од Призрена македонски елементи доминирају.

У турским речима јавља се и овде на понеким местима (нпр. у Баковици) несупституисани глас *ѣ* (упор. § 100), тако да и ту имамо седмочлани вокалски систем.

§ 122. Између земљишта призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког дијалекта протеже се на сектору од извора Власине па до врха Слемена источно од Соко Бање узак и дуг прелазни појас, тзв. сврљишко-заплањски дијалекат. Његова западна граница поклапа се с источном границом јужноморавског (§ 120), а источна се налази на горњем току Власине, Сувој планини, Сићевачкој клисури и Сврљишким планинама. Основна је одлика овог типа да не зна скоро ни за једну иновацију својих суседа. С једне стране овде не долазе *лу*, *-ја*, *пóђем* < *појдем*, заменички облици *не*, *ве*, *њум*, 3. л. мн. презента на *-еју* (*-ију*), имперфекти на *-шем* итд., а с друге стране изостају и претварање *ћ* и *ђ* у *ч* и *џ*, умекшавање *к*, *ѝ* > *ћ*, *ђ* у суседству одређених палаталних гласова, имперфекти типа *ѝребѝо* и сл., а такође и постпозитивна употреба заменица. Ипак треба нагласити да је штокавско *-ови* у плуралу, иако иновација, заступљено и овде.

*Македонски и бугарски говори слични
призренско-тимочкима*

§ 123. Говори најсевернијих области Македоније по својој основици веома су сродни с онима у призренско-тимочкој зони. Јужна граница овог појаса иде од Шар-планине југозападно од Тетова, пролази јужно од тога града, избија на Скопље, захвата Овче поље све до близу Штипа, заокреће тамо ка североистоку и прошавши јужно од Злетова допире до бугарске границе на осоговском масиву (треба напоменути да су у западном делу овог појаса словенска насеља измешана са албанским, док у источнијим крајевима има турског становништва, тако да оцртана граница није непрекинута линија).

Говори овога појаса разликују се од осталих говора Македоније по томе што знају за скоро доследно *у* < *о* и изједначење полугласника у коренским морфемама, као и за многе друге црте које их спајају с призренско-тимочким (и другим српским) говорима. С друге стране, ту су заступљене и особине побројене у §§ 105—113 које одвајају призренско-тимочку зону од осталог дела штокавске територије. Иначе су говори ове групе сразмерно врло разнолики и немају заједничких специфичних одлика. Штавише, иако се сви налазе у непосредном суседству призренско-јужноморавског земљишта, нема ниједне специфичне иновације тога дијалекта коју би сви они познавали. С друге стране, ту изостају и посебне појаве које су развијене у тимочко-лужничком дијалекту (изузетак чини, у већини говора, постпозитивна употреба показних заменица).

Заједнички су свим говорима северномакедонског појаса елементи јаког утицаја из јужнијих македонских крајева, заснованог на дејству дуготрајног суседства и интензивног миграционог кретања. Осим особина поменутих поводом врањског и ђаковачког говора, ту су и многе друге, међу којима и рефлекс *о* и *е* за *ѝ* и *љ* у наставачким морфемама (*пѝшок*, *ѝрѝовец*). Највише црта ове врсте има у тетовском крају и на линији Св. Николе — Злетово — Крива Паланка, а најмање у Скопској Црној Гори и у кумановској области, где се јавља јак јужноморавски утицај (*лу*, *њума*, 3. л. мн. презента типа *лѝнев* [= *легну*] и сл., имперфекти као *ѝдешемо*, понегде и *-ја* у радном придеву).

У Доњем Пологу заступљене су и две специфичне западномакедонске одлике: акценат везан за трећи слог од краја и (сем у најсевернијим селима) замена *л* са *ол*, које се овде даље развило у *оц*, у складу са чињеницом да у овом говору свако антеконсонантско и финално *л* прелази у *у* (неслоговно *у*). У источнијим крајевима, међутим, налазимо слободно место акцента (додуше скоро свуда с помињаним померањем акцента с отвореног крајњег слога) и замену *л* која одговара оној у сврљишко-заплањском дијалекту и јужном делу тимочко-лужничког: *лљ* као главни рефлекс, а сем њега *у*, углавном уз лабијале. — У већем делу источних говора овог појаса долази у 1. л. јд. презента стари наставак *-у*.

§ 124. Највећи део особина тимочко-лужничког дијалекта простире се и у западној Бугарској, углавном у узаном појасу дуж границе, омеђеном с источне стране линијом која полази од тачке између Босиљграда⁴ и Ћустендила, протеже се северозападно од тог града, допире до Радомира и ту заокреће ка северу, а затим прелази Стару планину западно од Берковице и пролази источно од Ћипровца и Белоградчика. Северно одатле нема више једноставне говорне границе јер је премештање становништва створило врло компликовану ситуацију. Осим приличног броја румунских насеља у подунавској области северозападне Бугарске, налазимо најмање три врсте становништва разног порекла. Једна група досељена је из источнијих крајева Бугарске (такви су становници Куле и најближих села, а уосталом и села Велики Извор на југословенској страни границе), друга показује један северозападни бугарски говор, понегде са доста призренско-тимочког утицаја, док трећа има говоре сличне онима око Белоградчика, дакле у основи тимочког типа. Насеља ове последње групе расута су око Видина и јужно одатле (и у самом граду Видину неке махале имају

⁴ Овамо спадају и говори димитровградског и босиљградског краја, чији су становници национално опредељени као Бугари.

овакав говор), а једна скупина од десетак села налази се у близини ушћа реке Цибра у Дунав. Као што је утврдио Цв. Тодоров, врло велики део овог живља сачињавају пресељеници који су се из висинских области Старе планине спустили у плоднију подунавску равницу. Првобитну говорну границу је, међутим, тешко одредити, пошто и међу осталим становништвом има дошљака, а за целу област располажемо веома оскудним документарним сведочанствима из ранијих епоха.

Мада је општи правац изоглоса главнине обележја говора овог појаса насупрот чисто бугарским говорима углавном исти (упор. § 5), у појединостима ипак има доста одступања, понегде и за пространство од неколико срезова. Неке тимочко-лужничке особине нису распрострањене свуда на овој територији, тако нпр. постпозитивна употреба *џрију* показних заменица, која се добро сачувала само у трнском крају (другде налазимо само члан *-џи*, *-џа*, *-џо*). Иначе је утицај суседних бугарских дијалеката на ове говоре много слабији него одговарајући утицаји с југа у северномакедонском појасу (§ 123). С друге стране, неке особине српског порекла пружају се и даље ка истоку у Бугарску. Међу њима се налазе *вѣ*-, *вѣ*- > *у*, *џр*- > *џр*- и *-м* у 1. л. јд. през.

Замена *д* дели говоре овог појаса на две подгрупе: на северу се углавном чува *д* као у тимочком крају, док око Трна и даље ка југу налазимо лужничку ситуацију: *лѣ* || *у*. У најјужнијим говорима (босилградски крај) долазе и македонизми као *е*, *о* < *ѣ*, *ѣ* у суфиксима (*сџарец*, *пџок*). На знатном делу ове територије дативи именица ж. р., уколико се употребљавају, имају наставак *-и* (тип *баби*).

Развијак говора и њихови односи

§ 125. Говори призренско-тимочке зоне развили су се из некадашње најисточније групе штокавских говора. Њихово српско-хрватско порекло несумњиво је засведочено особинама изнесеним у § 5, а припадност штокавском наречју огледа се с једне стране у присуству штокавских иновација као **skj*, **stj*, **zgj*, **zdj* > *џи*, *жд*; *џр*- > *џр*-, *вѣ* > *у*- и *вс*- > *св*-, а с друге стране у непознавању иновација карактеристичних за чакавски и кајкавски дијалекат. Разлика између ових говора и њихових југоисточних и источних суседа, говора македонских и бугарских, била је још од времена досељења на Балкан врло осетна (§ 5). Међутим, одступања од стања у већини штокавских говора у прво време готово није ни било. Ови су се говори једва разликовали од доцнијих косовско-ресавских (с којима су, уосталом, и даље сачували живе узајамне

односе, упор. § 101). Једину значајнију фонетску особеност представљао је прелаз *д* > *лу* у неколико примера⁵, додуше ограничен на призренско-јужноморавску област. Врло је карактеристично да је *ѣ* и овде, као и у осталим штокавским говорима, пре своје замене било затвореније од вокала *е*, о чему сведочи стање у крашованском говору, који потиче с овог земљишта (§ 220).

Док су штокавске иновације најраније фазе (до око XII в. — у ствари из периода до првих писаних споменика на народном језику) по правилу заступљене у говорима ове зоне, новији развој њу најчешће није додиривао, или ју је захватао само делимично. Тако су у тимочко-лужничком дијалекту изостали замена полугласника, стапање *-јд*- у *-ђ*-, претварање *-л* > *о*, а углавном и промена *д* > *у*. У призренско-јужноморавском, међутим, налазимо *-јд*- > *-ђ*-, а *д* (па и *-л*) претрпели су промене, само што се оне не поклапају тачно с онима у већини штокавских говора. Јасно је да су отприлике од XII—XIII в. тимочко-лужнички говори, а у XIV в. призренско-јужноморавски, изашли из штокавске развојне заједнице⁶. Има доста разлога за претпоставку да се то догодило у вези са територијалним ширењем ових говора ка истоку и југоистоку. При том је у много случајева захваћено земљиште на којем су дотад живели романски (влашки) пастири, а изгледа да је понегде било и словенског живља са *џи*, *жд* < **tj*, **dj*. Било би, међутим, неоправдано тумачити ове покрете у првом реду експанзијом немањихке државе. Томе се противе хронолошки и, нарочито, географски разлози. На истоку и североистоку говори ове зоне обухватају и области које у средњем веку нису биле политички српске. Нарочито су значајни подаци које пружају Сврљишко јеванђеље српске рецензије из 1279. год. и извесни видински текстови из друге половине XIV века који показују исту рецензију, одн. чак српски народни говор са нешто обележја призренско-тимочког развоја. Биће, дакле, да се ове старе миграције своде на покрете пастирског живља који је тражио нове испаше. Карактеристично је да су високи планински венци дуж граница данашње Србије према

⁵ Расположиви материјал не пружа могућности да се прецизира јесу ли се већ у то време почеле развијати и понеке ситније карактеристике у морфологији (*-бије* у множини императива, суфикс *-ичка* и сл.). Вероватно је да је за њихово коначно уобличавање била одлучна углавном следећа епоха, када је контакт са осталим штокавским говорима ослабио, а успостављен тешњи еволутивни додир са македонским и бугарским језиком.

⁶ Хронологија ових процеса може се утврђивати само приближно, јер као ослонац за закључивање службе углавном промене извршене пре првих писаних споменика, или такве за које нам данашње стање проучености тих споменика не допушта да тачно одредимо епоху њиховог јављања у разним крајевима.

Бугарској одн. Македонији сви у потпуности заузети овим говорима, чији су се представници затим спуштали и у околне долине, даље ка истоку и југу.

§ 126. Централни догађај у доцнијем развоју говора призренско-тимочке зоне била је појава тзв. балканизама⁷, особина распрострањених и у другим балканским језицима, словенским и несловенским. Непознавање интонационих опозиција (а најчешће ни квантитативних), аналитичку компарацију и удвојену употребу личних заменица налазимо и у грчком, румунском, албанском, бугарском и македонском језику. Исто важи и у великој мери и за потискивање или потпуно ишчезавање инфинитива. Аналитички принцип влада и у бугарској и македонској дефлекцији. И новогрчка, румунска и албанска дефлекција одликују се упрошћеношћу и показују мали број падежних облика. Употреба трију постпозитивних заменица обична је и у великом делу македонских говора, а у другим македонским говорима и у огромној већини бугарских, затим у румунском и албанском језику отишло се за корак даље стварањем правог постпозитивног члана. Првобитно порекло сваке од ових особина није увек довољно расветљено, али је извесно да су се оне у већини случајева преносиле из једног балканског језика у други. Јасно је да се ни одговарајуће црте у призренско-тимочким говорима нису спонтано развиле, већ су унесене са стране. Оправдана је претпоставка да је велику улогу морала играти асимилација некадашњег романског елемента на овом терену, али не треба потцењивати ни утицај суседних словенских језика. Само се тако нпр. може објаснити подударане између призренско-тимочке зоне и македонског и бугарског језика у конкретном средству (предметку *по*) којим је остварен аналитички принцип у компарацији. Географски разлози упућују на то да су на призренско-тимочки дијалекат нарочито утицали македонски говори, а на тимочко-лужнички—бугарски. Због недовољности писаних споменика тешко је одредити детаље тока и хронологије овог процеса. Јасно је у сваком случају да су дијалекти призренско-тимочке зоне ушли у развојну сферу балканској језичкој савеза и да њај преокрет у главном није старији од XV века. Према томе, главне изолосе које спајају призренско-тимочке јеворе са бугарским и македонским језиком хронолошки су секундарне у односу на оне које обе-

⁷ Значај ових особина утолико је већи што ниједан од помињаних архаизама призренско-тимочких говора не чини апсолутну разлику према стандардном штокавском типу: рефлекс полугласника се чува као посебна фонема и у многим зетско-сјеничким говорима, *џ* је у готово свим призренско-тимочким говорима ипак дало у у једном делу примера, а ни *-л* није остало неизмењено на целој територији ове зоне.

лежавају блискости истих јевора са осталим штокавским дијалектима. Стога оне, иако имају вредности за типолошку (структуралну) карактеристичност јевора, ипак не значе ништа за њихово порекло⁸.

Захваљујући балканизмима призренско-тимочки говори су данас, ако се узме у обзир целокупност говорних особина, свакако најреволуционарнији српскохрватски говори. У тој се чињеници огледа општи закон да језичка укрштања убрзавају промене у говорима.

У наслону на бугарско и македонско стање развијен је овде и извештан број других особина, углавном ограниченог значаја: трп. прид. типа *купен*, *-ува-* м. *-ова-* у инф. основи и сл. Било је, наравно, и даље развоја паралелног са штокавским, тако нпр. у погледу судбине *х* и новог јотовања. Али арее тих особина захватају и широко земљиште у Македонији и Бугарској.

§ 127. Разлике између призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког дијалекта давнашњег су постанка. Појава *лу* у примерима као *слунце* заступљена је у писаним споменицима већ крајем XII в., што значи да је знатно старија од замене *л* > *у* у другим положајима. Сигурно је да су говори који су формирали тимочко-лужнички дијалекат изашли из штокавске развојне заједнице раније него призренско-јужноморавски, који познају делимично и штокавске иновације из XIV в. (*л* > *у* у свим положајима где није већ раније дошло *лу* наместо *л*). Овакви односи условљени су географским и историјским околностима. Призренски крај припао је врло рано средњовековној српској држави и чак сачињавао део њеног језгра, док су крајеви на североистоку и истоку дуже, или штавише током целог средњег века, остали изван граница те државе. Тако се догодило да се образују два иновациона жаришта, замеци двају данашњих дијалеката. Удаљеност између њих била је врло знатна (до 200 km), што се огледа у разликама између оба дијалекатска типа. Говори у међупростору имали су мање изразита обележја, слично данашњем сврљишко-заплањском типу. Током доцнијег развоја тимочко-лужнички говори задржали су своја места (у њиховој области већ вековима није било знатније етничке смене). Становништво призренске зоне и оближњег југоисточног Косова било је, међутим, захваћено снажном стру-

⁸ И поред великог лингвистичког значаја структуралних феномена, они не могу бити основни критерији одређивања блискости језичких типова. У том погледу централно место припада статистичком мерилу, тј. збиру конкретних сродности и разлика у самом материјалу од којег је језик саграђен. Ако би се узели у обзир искључиво структурални критерији, дошло би се до најапсурднијих консеквенца, нпр. да су македонски и бугарски говори ближи румунском и румунском него словенским језицима.

јом сеоба, углавном у североисточном правцу, добрим делом под притиском прилива експанзивног албанског елемента. Тако је призренски говорни тип продро у јужноморавску долину и преплавио је потискујући првобитни дијалекат те долине у побрђе даље на истоку, где се он до данас сачувао као сврљишко-заплањски дијалекат. У овој светлости бива јасно зашто је земљиште тога дијалекта на изглед тако неприродно уско, а такође и откуда потиче издужени облик призренско-јужноморавске говорне територије. Није, уосталом, искључено да је у једној ранијој фази и сам садашњи сврљишко-заплањски тип доживео слично ширење јужноморавским правцем, и то можда на рачун говора ближих тимочко-лужничком дијалекту, а у севернијим крајевима и говора са знатнијим бројем новоштокавских обележја. У сваком случају миграциони покрети довели су до стварања оштрих дијалекатских граница у целој овој зони. Чак и тамо где постоје прелази (као у простору источно од Сталаћа), они нису органски настали, него су плод накнадне мешавине.

И говори тетовско-кратовског појаса у северној Македонији остали су највећим делом по страни од иновација из двају поменутих центара. Али овде је дошло до изражаја дејство једног трећег жаришта, онога у јужнијим говорима чисто македонског типа. Овај утицај, такође ношен миграцијама, вршио се од југа ка северу; у Доњем Пологу осећа се западномакедонски нанос, а у кратовском и кривоपालаначком крају присутни су елементи говора долине Брегалнице. Талас се затим ширио и даље. Очигледна је нпр. велика зависност говора околине Призрена од тетовског типа и врањског говора од кумановског. Тако се догодило да најновија струјања у долини Јужне Мораве разносе поред изразитијих штокавских иновација (из призренског жаришта) и низ македонизама.

§ 128. Повезаност призренско-тимочке дијалекатске зоне са македонским језиком огледа се и у томе што постоји извештан број изоглоса које секу границу ових двеју језичких области у правцу север-југ спајајући западније македонске говоре са западнијим призренско-тимочким. Такве су нпр. изоглосе употребе облика датива, наставка мн. м. р. *-ови* : *-ове*, акуз. енкл. *не*, *ве* : *ни*, *ви* и 2. л. мн. императива *-ише* : *-еше*. Међутим, на граници призренско-тимочке зоне према бугарском језику овакав однос се не јавља.

Иначе, пошто говори призренско-тимочке зоне немају заједничких специфичних чисто *дијалекатских* одлика, особине заједничке са бугарским и македонским језиком готово су једино што све те у ствари доста разнородне говоре спаја у једну целину у односу на остале штокавске дијалекте. Ако се одбије мањи број

дијалектизама, обичних и у косовско-ресавском, оваквог су карактера скоро све црте наведене у §§ 110—118. А из бугарске односно македонске перспективе добива се управо обрнута слика. Разлика између призренско-тимочких говора и тих језика лежи управо у оним цртама чије се арее продужују на српскохрватском језичком земљишту, само што је овога пута листа још дужа и особине старије.

У крилу саме ове дијалекатске зоне призренско-јужноморавски говори много су ближи просечном српскохрватском (штокавском) стању него тимочко-лужнички: имају не само мање изразитих специфичних облика, него и мање балканизама (боље чувају падежне облике датива, немају постпозитивних заменица), а више иновација у новоштокавском духу.

ЛИТЕРАТУРА

§ 129. За говоре у Србији:

1. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија (упор. § 29, т. 3).

О говорима ове дијалекатске зоне: алексиначки округ 816, кнежевачки округ 856—858, црноречки округ 922—923.

2. М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија. Београд 1884. XIII + 485 (с картом).

О крајевима припојеним Србији 1878. Обавештења истог карактера као она у раду под 1. О говорима ове дијалекатске зоне: нишки округ 137—139 (углавном лексички подаци), пиротски округ 248—249, врањски округ 314—317 (највише о личним именима), топлички округ 404—405. У текстовима народних умотворина присутни су елементи књижевног језика.

3. Јован Живановић, Српски језик у околини Призренској, Пећкој, Моравској и Дибарској. Стражилово III (1887), 554—556, 573—574, 585—587. (Прештампано на стр. 208—229 књижице „О српском језику” од истог аутора, Нови Сад 1898).

На основу народних песама које је објавио Јастребов у књизи „Обичаји и песни турецких сербовъ”. Посебно се наводе особине говора призренског краја, долине горњег тока Јужне Мораве, Сретечке и Сиринићке жупе. Број констатованих особина је сасвим низак.

4. Бранислав Ђ. Нушић, Косово. Опис земље и народа, Нови Сад 1902, Књиге Матице српске број 6, 1—180.

На стр. 150—152 неколико карактеристика говора приштињског краја из области фонетике, морфологије, синтаксе и лексике. Стр. 152—162, а и другде у књизи, текстови углавном опет из истог предела.